

ADABIYOTDA BADIY PSIXOLOGIZM

Quvvatova Shaxlo Choriyevna

Buxoro davlat universiteti III bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada asarda badiiy obraz xarakterini chuqur va to'liq ochib berishda muallif badiiy tasvir vositalari bilan bir qatorda psixologik tasvir vositalaridan ham foydalanishi, asarda muallif tomonidan qahramon ichki dunyosiga chuqur kirib borish, obraz ruhiy olamining batafsil tavsifi, qalb kechinmalarinig tasviri badiiy psixologizm deb nomlanishi hamda uning asar shakllanishida qanchalik muhim rol o'ynashi to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: psixologizm, badiiy psixologizm, psixologik tasvir, psixologik tahlil, ichki monolog, ruhiy tahlil, psixologik portret.

Badiiy asar ijodkor tafakkuri mahsuli bo'lib, unda inson va jamiyat hayoti, uning taqdir yo'li va qismati o'z tasvirini topadi. Har bir badiiy asarda hayotimizda sodir bo'lib o'tgan yoki bo'lishi mumkin bo'lgan voqea-hodisalar muallif tomonidan o'quvchi-kitobxoniga badiiylik qonuniyatlariga asoslanib yetkazilar ekan, mazkur badiiylik qonuniyatlari turli davrlarda sayqallanib, an'anaviylik va novatorlik orasida muntazam shakllanishda davom etadi. Badiiy asarlarda ko'tarilayotgan muammolar, o'quvchi e'tiboriga va hukmiga havola qilinayotgan masalalar – badiiy asar mavzusi va mazmuni bevosita asar yaratilgan davr ijtimoiy muhiti bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'lum bir davr va uning vakillari haqida qiziqarli va muhim voqealarni to'xtovsiz so'zlash mumkin, ammo voqealarning shunchaki bayoni badiiy asar darajasiga ko'tarilishi uchun ijodkor turli badiiy tasvir vositalaridan foydalangan holda voqealar bayonini san'at asari darajasiga olib chiqadi. Asarda badiiy obraz xarakterini chuqur va to'liq ochib berishda muallif badiiy tasvir vositalari bilan bir qatorda psixologik tasvir vositalaridan ham foydalanadi. Asarda muallif tomonidan qahramon ichki dunyosiga chuqur kirib borish, obraz ruhiy olamining batafsil tavsifi, qalb kechinmalarinig tasviri badiiy psixologizm deb yuritiladi [5, 67]. Psixologizm atamasi psixologik tahlil, psixologik tasvir, psixologik obraz, psixologik roman, psixologik hikoya kabi atamalar bilan bog'liq. A.B. Yesin ta'biri bilan aytganda, badiiy psixologizm bu asar personajining xayolot olami, fikrlari va mulohazalarining o'ziga xos badiiy vositalardan foydalangan holda juda to'liq, batafsil va chuqur ifodalab berilishidir [7, 85].

Badiiy psixologizm – bu adabiy asarda qahramonning ichki dunyosi, ruhiy holati, his-tuyg'ulari va fikr-mulohazalarini chuqur hamda teran tahlil qilish, ularni badiiy vositalar orqali aks ettirish mahoratidir. Oddiy qilib aytganda, yozuvchi personajning shunchaki nima qilayotganini emas, balki nima uchun bunday qilayotganini, uning qalbidan qanday kechinmalar o'tayotganini o'quvchiga ko'rsatib berishi badiiy psixologizm sanaladi.

Adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalarda badiiy psixologizmning uchta asosiy prinsiplarini ajratilib ko'rsatiladi: *dinamik, analitik va tipologik prinsiplar* [6, 38].

Dinamik prinsipda qahramon ruhiyati, uning hatti-harakatlari, mimika va qiliqlari, turli hayotiy vaziyatlarda o'zini tutishlari va gap-so'zlari orqali ifodalab beriladi.

Analitik prinsipda qahramon ichki kechinmalari, qalbidagi his-tuyg'ulari, tafakkur va mulohazasi, o'y-fikrlari tasvirlanadi.

Tipologik prinsipda obraz ruhiyati uni shakllantirgan va qurshab turgan muhit shart-sharoitlari bilan bog'lab tasvirlab beriladi.

Badiiy psixologizmning asosiy usullari va vositalari:

Ichki monolog – qahramonning o'z-o'zi bilan gaplashishi, uning xayolidan o'tayotgan gaplar.

Ruhiy tahlil – yozuvchining qahramon ruhiyatini chetdan turib sharhlashi va tushuntirib berishi.

Psixologik portret – qahramonning tashqi ko'rinishi, yuz ifodasi, nigohi yoki kiyinishi orqali uning ichki holatini ifodalash.

Bilvosta (egri) tasvir – tabiat manzaralari, tushlar yoki detallar orqali qahramon kayfiyatini berish (masalan, qahramon mahzun bo'lsa, tabiatning ham g'amgin tasvirlanishi).

Jest va mimika – qahramonning harakatlari, qo'l siltashi yoki yuzidagi o'zgarishlar orqali uning hayajoni yoki qo'rquvini ko'rsatish.

Badiiy psixologizmning ahamiyatli tomoni shundaki, u asarning ta'sirchanligini oshiradi va qahramonni shunchaki "qog'ozdagi ism" emas, balki jonli, go'yo real hayotdagi insondek qabul qilishga yordam beradi. O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek kabi adiblar asarlarida psixologik tahlilning yuksak namunalarini ko'rish mumkin [4, 52].

Badiiy psixologizm – badiiy adabiyotda inson ruhiyatini, ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari va fikrlash jarayonlarini chuqur, teran hamda aniq tasvirlash san'atidir. Bu uslub qahramonning xarakterini faqat tashqi harakatlar bilan emas, balki uning ruhiy dunyosi orqali ochib beradi, asarning sifat belgisi hisoblanadi.

Badiiy psixologizmning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Inson ruhiyatiga e'tibor: Qahramonning ichki dunyosi, ruhiy holatidagi o'zgarishlar (quvonch, qayg'u, ikkilanish) asosiy o'ringa chiqadi.

Tasvir vositalari: Ruhiatni ochish uchun *ichki monologlar, tushlar, esdaliklar (xotiralar), ruhiy portret* (qahramonning tashqi ko'rinishi orqali ichki holatini ifodalash) kabi usullardan foydalaniladi.

Maqsad: Qahramonning nima uchun bunday yo'l tutganini, uning motivatsiyasini tushunishga yordam beradi.

Badiiy psixologizm orqali yozuvchi o'quvchini qahramonning his-tuyg'ularini his qilishga, u bilan birga yashashga majbur qiladi. Bu uslub, ayniqsa, murakkab xarakterli obrazlarni yaratishda muhim hisoblanadi. Jahon adabiy jarayonlari shiddat bilan rivojlanib, kun sayin o'zgarib borayotgan bir zamonda, modern adabiyot namunalari orasida psixologik roman, psixologik qissa va psixologik hikoya kabi nasriy janrlarni har bir xalq adabiyoti doirasida tadqiq etish va o'rganish bugungi kun fani oldidagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Badiiy psixologizm masalasi tarixini rus va o'zbek adabiyotshunosligi doirasida ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, o'zbek adabiyotshunosligida ushbu muammoni yanada chuqurroq tadqiq etish bugungi kunda dolzarb va zarur vazifalardan biri hisoblanadi. Rus adabiyotshunos olimlarining ilmiy izlanishlarida badiiy psixologizm muammosi nisbatan keng va mukammal o'rganilgan bo'lib, mazkur nazariyaga oid qarashlar tizimli ravishda ishlab chiqilgan va asoslab berilgan. Jahon adabiy jarayonlarining jadal rivojlanishi, zamonaviy adabiyotning mazmun va shakl jihatdan boyib borishi natijasida psixologik roman, psixologik qissa va psixologik hikoya kabi nasriy janrlarni har bir milliy adabiyot doirasida alohida ilmiy tadqiq etish zarurati

yanada ortmoqda. Shu nuqtai nazardan, badiiy psixologizmning nazariy va amaliy jihatlarini o'zbek adabiyoti materiallari asosida o'rganish bugungi adabiyotshunoslik fanining muhim va dolzarb masalalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baxtin M. M. Problemy poetiki Dostoyevskogo. – Moskva: Sovetskiy pisatel, 1972.
2. Vigotskiy L. S. Psixologiya iskusstva. – Moskva: Iskusstvo, 1987.
3. Ginzburg L. Ya. O psixologicheskoy proze. – Leningrad: Sovetskiy pisatel, 1971.
4. Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
5. Qo'shjanov M. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1980.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
7. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.